

РЕЧОВИЙ РЯД ПАМ'ЯТОК XVIII СТОЛІТТЯ
В КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО
Й НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ КРАЮ
(до 250-ї річниці заснування
міста Єлисаветграда – Кіровограда)

П. Рибалко (м. Кіровоград)

XVIII ст. – доленосний та суперечливий період історії України. Поряд з економічним, політичним і соціальним становленням державності європейського типу, розвитком культурного й мистецького життя, визнанням України на міжнародній арені – це період занепаду і знищення козацької держави, колонізації українських земель, утисків національної свідомості.

Вагоме значення XVIII ст. має і для сучасної Кіровоградщини. У цей час відбувалися процеси масового заселення краю (перетворення “Дикого поля” у форпостний кордон Російської імперії), закладалися основи утворення багатонаціонального складу сучасного місцевого населення, утворювалися перші адміністративні одиниці (Бугогардівська паланка Нової Січі, 1734–1775 рр.; Нова Сербія, 1752–1764 рр. тощо), трансформувалися козацькі зимівники, відбулося закладання і будівництво фортеці Святої Єлисавети (Єлисаветград, 1754–1757 рр.), шанців, слобід та інших поселень.

Музейна колекція Кіровоградського обласного краєзнавчого музею нараховує незначну кількість речових пам'яток XVIII ст., які складають 0,1 % основного і науково-допоміжного фондів (58 предметів)¹. Дані предмети розміщені по різних групах зберігання, виходячи з матеріалу їх виготовлення (а саме: “Дерево” – 2, “Кераміка. Скло” – 12, “Тканини” – 29, “Пластмаса. Шкіра” – 2, “Метал” – 9, “Графіка” – 1, “Науково-допоміжний” – 3), і дозволяють повною мірою проілюструвати основні аспекти теми. Автентичні предмети українського народу презентовані 30 % (16 предметами) предметів,

65 % (35 предметів) представляють російський прошарок місцевого населення, а 5 % (7 предметів) відображають західноєвропейські впливи. Більшість предметів мають задовільний стан збереження, постійно експонуються на стаціонарних і пересувних виставках. В окремих випадках, деякі із них були відреставровані протягом 1991–1993 рр. – 4 предмети групи “Тканини” та 2 предмети групи “Кераміка. Скло”. Шість предметів, датованих XVIII століттям, знаходяться в реставраційних майстернях – зразок тканини, 2 серветки, 2 гаманці, футляр для чобука і до даної роботи не увійшли.

Козацька доба представлена п'ятьма теракотовими люльками-буруньками, “люлькою-обчисською”, роговою порохівницею, чоловічим поясом. Люльки-буруньки привертають до себе виняткову увагу, оскільки люлька для козака не тільки знаряддя для паління, а й предмет гордості та навіть символ козацької честі.

Різноманітність та завершеність форм, використання штампів та повторюваність орнаментовки красномовно свідчать про існування цілої цехової галузі виготовлення люльок-буруньок. Підтвердженням цього є люлька (КС–53), що надійшла до фондів музею в 1959 р. (подарунок учня В. Корсуня), на поверхні якої розміщений відбиток клейма майстра. На жаль, нечіткість клейма й відсутність відповідної літератури не дозволяють визначити його походження. Цінність цієї люльки полягає й у знахідці її в межах міста Кіровограда, що підтверджує перебування реєстрових козаків у нашому краї, північні райони якого відносилися до правобережної частини Геть-

манщини і мали назву – “Задніпрські місця”². Початок їх освоєння поклали вихідці колишнього Чигиринського полку після падіння Чигирини в 1678 р.; згодом тут розміщувалися сотні Миргородського та Полтавського полків.

Витонченою постає люлька (КС-884), 2001 року надходження, орнаментована рельєфним рослинним орнаментом (акантом) у досконалому виконанні за допомогою штампів. Аналогічний рельєфний рослинний орнамент прослідковується і на люльці (КС-5). Вірогідніше, це пізніша копіювана робота кустаря. Надійшла вона в 1949 р. разом з наступною (КС-6), відмінна риса якої – вкриття поверхні люльки поливою зеленого кольору. Вони є випадковими археологічними знахідками періоду Другої світової війни на Кам'яній (Богдановій) горі в м. Чигирині Черкаської області. Вишукану рису має люлька (КС-722), що виконана в техніці лиття по формі, нижня частина якої орнаментована у вигляді луски, можливо, на згадку про минулі морські походи.

Важливим придбанням для музею є козацька реліквія – “люлька-обчиська” (Д-53), що була закуплена у відомого в місті колекціонера О. Я. Корецького в 1960 р. Виготовлена вона з кореня дуба, прикрашена двома мідними пластинами, що закріплюють кінці деревини. Люлька має довгий чубук, її загальна довжина – 58 см.

У 1951 р. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник передав до фондів музею чоловічий пояс (Т-38), датований XVIII ст. Пояс грубо тканий у техніці саржевого плетіння з вовняних ниток брунатно-зеленого кольору, прикрашений червоними, синіми, жовтими смугами та китицями. Його ширина дорівнює 28 см, загальна довжина – 328 см. Відомо, що пояс здавна вважався символом мужності, сили, зрілості³. Але він мав і суто практичне значення. До нього підвішували зброю (кинжалі, шаблі), порохівниці, знаряддя праці. Тому-то, кожен з них мав спеціальні кільця,

пришиті до тла пояса. Даний пояс їх нараховує шість.

Огляд козацької доби завершує епітафія – надгробний напис (НД-5702) Петру Текелі (1720–1792), який вважається руйнівником Запорізької Нової Січі. Предмет був закуплений музеєм за сто карбованців у 1948 р. Оскільки Петро Аврамович Текелі був похований у новомиргородському Миколаївському соборі, то стає зрозумілим походження предмета. Епітафія колись мала чорну раму. На жаль, з часом рама зруйнувалася, підрамник зламався, поглибилися розриви полотна і потертості фарб. Але завдячуючи зусиллям працівників музею (Осадчої Л. А., Плиски Л. О., Шляхового К. В.) предмет був збережений.

Руйнування останньої Запорізької Січі в 1775 р. поставило крапку на існуванні самостійної козацької держави і остаточно визначило входження українських земель до складу інших держав. Процеси посиленої експансії великолитовських князів, польських феодалів на українські землі разом із західноєвропейськими культурними впливами проілюстровані мисливським рогом, сідлом для верхової їзди, статуарним фрагментом свічника (М-1/а).

У 1953 р., завдяки передачі з Львівського історичного музею, музейна збірка поповнилася двома предметами польського походження, датованими межею XVIII–XIX століть. Згадаємо, що в одному з приміщень Львівського історичного музею у 1686 р. було підписано “Трактат про вічний мир” між Росією і Польщею, за яким Лівобережна Україна і Київ остаточно приєднувалися до Росії, а більша частина Правобережжя залишалася у складі Польщі. Саме тому наступні предмети відносяться до останньої територіальної приналежності.

Насамперед, це мисливський ріг (М-15), загальна довжина якого дорівнює 78 см. Ріг має світлу поверхню, зовні пофарбований у темно-зелений колір і прикрашений металевим навершям (h=8 см, d=12 см) та двома мета-

левими кільцями-окутами (h=8 см; d=6,5 см, 9,5 см). Металеві прикраси гравіровані бароковим малюнком, прикрашені накладними розетками, мають рештки сріблення. На навершші розміщено латинський напис готичним шрифтом: "DEUS:SPES NOS-TRA:EST". Напис розділений геральдичними фігурами гербів Польського королівства та Великого князівства Литовського.

Використання волового рога і барокового оформлення дає підстави стверджувати, що мисливський ріг виготовлений у межах західноукраїнських земель, оскільки в Польщі вже панував стиль рококо, а використання латинської мови, готичного шрифту і герба Речі Посполитої – це підтвердження того, що замовником був представник ополяченої української знаті, що предмет виготовлений наприкінці XVIII ст.

Подібний мисливський ріг використовувався шляхтою під час полювання в межах своїх маєтків: для збору мисливців і сповіщення про початок ловів. Його сигнал висловлював і сподівання на удачу. Саме на це вказує переклад латинського виразу – "Бог – надія наша". Зазначимо, що найпоширенішими в Польщі написами XVIII ст., особливо на зброї, були: "Бог – надія моя", "Єдиному Богу – слава", "Ісус, Марія, Іосиф" ⁴. Вони стали прямим продовженням середньовічної традиції, мали сакральний характер, надавали речам магічної сили.

Другий предмет західноукраїнського походження – сідло для верхової їзди (ПК-3), датоване за фондовими документами XVIII ст. Дане сідло – яскравий приклад конгломерату культур різних народів. Захід проявлений високою спинкою, поширеним готичним елементом – розеткою, високими луками. Риси Сходу виявлені у сидінні та у високій голівці передньої луки.

Проте, сідло є типовим для західноукраїнського регіону своїм матеріалом виготовлення (дерево, шкіра) і оздобленням виробу (тиснення, мосяжні прикраси, орнамент "ялинка"). Деревина була

основним матеріалом на Західній Україні завдяки великій площі карпатських лісів, використовувалася для виготовлення сідел – "тарниць" – аж до поч. XX ст.

XVIII ст. – період, коли відбулися основні етапи розширеної колонізації українських земель Російською імперією. Протягом трьох років, з 1754 р., будується головний форпост російської держави в нашому краї – фортеця Св. Єлисавети. У 1752 р. тут формуються Новосербські гусарський (кінний) і пандурський (піший) полки, у 1759 р. – Македонський та Болгарський гусарські полки, у 1753 р. був сформований Новослобідський козацький полк, а з 1754 р. розмістився Пермський карабінерний (драгунський) полк, що майже повністю охопили землі сучасної Кіровоградщини ⁵. Тому-то і стає зрозумілим військово спрямування наявних музейних предметів російського походження.

Насамперед, це предмети військового обмундирування: офіцерський мундир піхотного полку (Т-30), парадний мундир російського офіцера (Т-23) та військові штани (Т-28, Т-32), які були передані музею Києво-Печерським заповідником. Завдяки реалізації комплексної реставраційної програми краєзнавчого музею 1991 року предмети були відреставровані в учбово-виробничому підприємстві "Біатрон-6" м. Харкова. Реставруванням піхотного мундира займалася реставратор Н. С. Аргланова (1991 р.), парадний мундир відреставрований реставратором С. В. Давидовою (1992 р.), а штани – реставратором Т. О. Далудою (1991 р.). З наданням предметам експозиційного вигляду, вони зайняли чинне місце в постійній стаціонарній експозиції "Краю мій", у комплексах, присвячених 250-й річниці утворення Нової Сербії та заснування і будівництва фортеці Св. Єлисавети.

Проте, незважаючи на значні зовнішні нашарування, місцеве українське населення зуміло зберегти автентичність своїх виробів, в основному датованих

XIX ст. і позначених світоглядом та мистецьким смаком українців. Недоліком стало те, що суто українські предмети XVIII ст. місцевого походження не збереглися (з 16 представлених, тільки 5 можна умовно визнати предметами автохтонів-українців), а їх відсутність надолужена предметами, що передані до фондів обласного краєзнавчого музею з інших музеїв України і які повною мірою не відображають суттєвих особливостей українського етносу.

Серед предметів, що надійшли до музею з Києво-Печерського заповідника, присутній зразок з українською золотною вишивкою. Представлена вона на невеликому (13x19 см) фрагменті ораря (Т-37). Золочене шитво розміщено на оксамиті бордового кольору і складається з вирізаного чотириконого хреста із заокругленими кінцями та виноградної лози, на якій розміщені грона винограду з листям.

У ході вивчення джерел надходження тканинних зразків була виявлена помилка щодо надходження музейного предмета під інвентарем Т-9, який представляє зразок російської тканини XVI-II ст. і за документами надійшов з Московського державного історичного музею. Але, оскільки цей предмет має зв'язок із предметом (НД-6409), що зберігається у складі науково-допоміжного фонду і має облікові позначення Києво-Печерської лаври, то джерелом надходження попереднього визначаємо Києво-Печерський заповідник, разом вони представляють типові для України декоративні вироби XVIII ст. Згадані предмети є фрагментами підризника: перший представляє позумент, яким підшитий, другий – саме подол підризника з вишивкою.

Фрагмент подолу підризника, розміри якого складають 30x133 см, виготовлений з одноколірної (зеленої) шовкової тканини репсової виробітки. На ньому розміщено чотири вишивки рослинного характеру (27x27 см), що зображають символічне Древо життя. Узор Древа – бароковий, нагадує давньоруське вузликове переплетення.

Привертає увагу пришта до підкладки бірка з білого полотна з маши-

нописним текстом громадянським шрифтом, який використовувався до 1918 р.: “Поступиль неизвѣстно отъ кого въ первой половине XVIII столѣтія” і нечітким відбитком печатки, на якому можна прочитати – “м. Київ. Лаврський музей”. Текст підтверджує датування предмета, його місце виготовлення і побутування на терені України; печатка засвідчує про інвентаризацію предмета після утворення Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника в 1926 р.

Лаврою було передано і фрагмент рогожі (Т-39, розмір – 13x70 см), датованої XVIII ст., яка виступає типовим зразком ужиткового начиння української селянської хати. Рогожа виготовлена ручним способом саржевим плетінням з різнокольорових тасьм тканини й грубої конопляної нитки.

У 1956 р. Харківський державний історичний музей, у рамках поповнення периферійної музейної мережі, надіслав до краєзнавчого музею зразки тканин XVIII ст. українського виробництва. Один з них (Т-109, розміри – 35x40 см) представляє одноколірний (коричневого кольору) меблевий штоф камчатної виробітки, яким було обито стілець або крісло. Клеймо тканини утворене рослинними мотивами, з приглушеним зображенням листя. Площу клейма займають розкладисті квіти піону, які зібрані в алегорію рога достатку. Квіти виткані атласним плетінням, що збільшує їх контрастність і колорит та надає рельєфності.

Інший – фрагмент шпалерної тканини (Т-110) рожевого кольору клиновидної форми. Для його створення використали срібну нитку, якою витканий основний елемент узору – квітка шипшини.

Український жіночий одяг XVIII ст. представлений головним убором – очіпком (Т-19, висота – 11 см), закупленим у 1950 р. в родині всесвітньо відомого художника О. Осмьоркіна за 20 крб. Очіпок – легкий, м'який, човникоподібної форми. Його верх обшитий шовковою тканиною (дорогою), відмінною рисою якої є полотняне переплетення

різнокольорових уткових і основних ниток, у даному випадку – червоних і зелених. Така тканина має своєрідний внутрішній відблиск та переливи, що надають виробу святковості й урочистості.

Чоловічий одяг української знаті представлений каптаном (Т-31, розміри – 101x36 см), який за інвентарними книгами визначений як фрак-камзол українського поміщика і датований ХІХ ст. Але, за покроєм, каптан повністю відповідає своїй уточненій назві, тканиною та ручним шиттям – зазначеному періоду даної роботи.

Для пошиву каптана використана коштовна тканина ХVІІІ ст. – штоф, яка своїм оздобленням вказує на приналежність предмета до верхнього одягу. Штоф каптана українського виробництва, його кубовий малюнок виконаний на східні мотиви у вигляді гострооувальних клейм. Клейма оформлені в стилі рококо. Їх центральну частину займає зображення невеликої квітки шипшини.

Не менш коштовна тканина використана і на підкладку. Каптан підшитий смугастою дорогою тканиною (поле тканини розбите вертикальними смугами білого, рожевого, синього кольорів), оздобленою букетами з троянд.

На підкладці каптану наявний відбиток тестового штампуга: “КІЄВСЬКИЙ МУЗЕЙ/ИМПЕРАТОРА НИКОЛАЯ ІІ” (зараз – Національний художній музей України), який розкриває початковий етап місцезнаходження предмета. Перша половина часу перебування каптану в музейних зібраннях збігається з становленням саме національної мистецької скарбниці.

У рамках комплексної реставраційної програми 1991 р. каптан був відреставрований реставратором В. І. Павленко. Під час реставраційних робіт було проведено очищення предмета, штопання, укріплення ниток, що й надало йому експозиційного вигляду. Каптан двічі експонувався на стаціонарних виставках музею: у 1993 р. на виставці відреставрованих предметів за підсумками виконання реставрацій-

ної програми та в 2003 р. на виставці “Відреставровані шедеври”.

Розглядаючи речовий ряд пам’яток ХVІІІ ст. у контексті історико-культурного й національного розвитку краю, можна впевнено говорити:

1. Речові пам’ятки ХVІІІ ст., які зосереджені у фондах Кіровоградського обласного краєзнавчого музею, мають достатню кількість, аби висвітлити основні аспекти теми.

2. Речові пам’ятки ХVІІІ ст. своєю приналежністю відображають процеси масового заселення краю і утворення багатонаціонального складу сучасного населення, головними прошарками якого стали українці та росіяни.

3. Речові пам’ятки ХVІІІ ст. своїм характером інформації розкривають історичні перипетії на терені сучасної Кіровоградщини, висвітлюють історію адміністративного її поділу.

4. Речові пам’ятки ХVІІІ ст. мають безпосередній зв’язок з історичним минулим як України, так і європейських держав, ілюструють взаємні культурні впливи сусідніх народів та спільний розвій мистецтва.

5. Речові пам’ятки ХVІІІ ст. здебільшого мають загальнодержавний характер, певна їх частка має краєзнавчий зміст, а загалом вони презентують обласний краєзнавчий музей як центр збереження історичного й культурного надбання.

Підсумовуючи вище сказане, потрібно зазначити, що дослідження предметів ХVІІІ ст. у фондах Кіровоградського краєзнавчого музею не завершене. Дана робота виявилась першим етапом ґрунтовного вивчення цього питання, оскільки в ній не порушений наявний прошарок писемних пам’яток, колекція зброї і спорядження, нумізматична колекція, предмети медальєрної справи та фалеристики тощо⁶. Вивчення цих пам’яток надасть можливість значно розширити кількісний і якісний склад предметів ХVІ-ІІ ст., віднайти більш щільний їх зв’язок з історичним минулим краю

¹ Наш край у ХVІІІ столітті: матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої

конференції. – Кіровоград, 2003.

² Пивовар А. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії: в документах середини XVIII століття. – К., 2003.

³ Філановський Г., Супрун А. Костюм. XX століття. – К., 1990.

⁴ Солдатенко А. Художественное оружие Польши XVII–XIX в. – Л., 1991.

⁵ Кизименко П. Пам'ять степів: історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград, 2003; Пашутин А. Исторический почерк г. Елисаветграда. – Кіровоград, 1992.

⁶ Наш край у XVIII столітті: матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції. – Кіровоград, 2003.

1. Государственная Оружейная палата Московского Кремля. Сб. – М., 1954.

2. Государственная Оружейная палата. – М.,

1988.

3. Українська культура: лекції за ред. Дм. Антоновича. – К., 1992.

4. Светильники. – Пермь, 1990.

5. Бирюкова Н. Западно-европейские набивные ткани XVII–XVIII в. – М., 1973.

6. Бирюкова Н. Ткани ризниц Ярославля // Советский музей. – 1991. – № 5.

7. Гоберман Д. Искусство гуцулов. – М., 1980.

8. Гоберман Д. Гуцульщина – край искусства. – М.–Л., 1966.

9. Кузнєцов А., Чекурнов Н. Наградная медаль. В 2-х т. – Т. 1: 1701–1917. – М., 1992.

УКРАЇНА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ

Лариса Сачевська (м. Світловодськ)

Тарас Шевченко як геніальний поет і художник, цілком виправдано вважається одним з найвидатніших діячів світової культури.

Мистецтво було його першим захопленням, першою любов'ю: вона зігрівала його сирітське дитинство і гірку юність. До прекрасного прагне Шевченкова душа і в зрілі роки літературної слави, що спалахнула яскравим полум'ям. Любов до мистецтва... Вона чи не єдина зігрівала і не давала зневіритись його серцю в страшні часи заслання.

Вже з перших кроків у малярстві, у своїх учнівських спробах Шевченко прагнув втілити найсокровенніші думки і мрії українського народу, об'єктивно показати життя і побут, відтворити образи героїчного минулого українців.

Ось чому молодий кріпак Тарас уже з перших років свого навчання у кімнатного маляра Василя Ширяєва і відвідування рисувальних класів "Товариства

заохочування художників" звертається до української історичної тематики.

Серед відомих Шевченкових полотен, що стосуються античної історії і покликані до демонстрації високих загальнолюдських моральних якостей, таких, як "Смерть Лукреції", "Смерть Сократа", де умовність образів уживається з підкресленою театральністю композиції, заслуговує на особливу увагу змалювання сторінок з історії Київської Русі, історичного минулого України: "Смерть Олега, князя Древлянського"(1836), "Смерть Богдана Хмельницького"(1837).

Особливо цікаві картини, написані олійними фарбами у період із 1840 по 1847 рр.: "Автопортрет", композиція "Циганка-ворожка", ряд портретів: Маєвської, Олександра Лук'яновича, Іллі Лизогуба, Єлисавети Кейкуатової. У портретах, особливо жіночих, помітний вплив К. Брюллова. Це відчувається